

De Heraut

door de

Gereformeerde Kerken in Nederland.

Het nadrukken van den inhoud van dit blad is verboden overeenkomstig de Wet op het Auteursrecht.

Dit blad wordt geregeld des *Vrijdags* aan de geabonneerden verzonden.
Bijdragen van medewerkers, ingezonden stukken en alles wat verder den inhoud van dit blad betreft, te adresseren aan de REDACTIE. Abonnementen en Advertenties aan de ADMINISTRATIE. Bureau: Warmoesstraat 99, te Amsterdam.
Insendingen, die later dan *Donderdag* 's namiddags te 12 uur worden ontvangen, kunnen voor het nummer van die week niet meer in aanmerking komen.

Zondag 24 September 1916. N°. 2018.

Abonnementen: *franco* aan huis, per drie maanden f 1.20, voor België per jaar f 5.30 bij vooruitbetaling, voor het verdere Buitenland en Ned.-Indië per jaar f 8 bij vooruitbetaling. Afzonderlijke nummers f —.10. Abonnementen worden aangenomen door het Bureau te Amsterdam, Boekhandelaars, Postdirecteuren enz.
Advertenties: van 1 tot 8 regels f 1.20, voor elke regel meer f —.20.
Aanvragen en vermelding van liefdegaven f —.12 per regel.

Van de Voleinding.

CCXVIII.

ZESDE REEKS.

XLI.

En gij, Daniel, sluit deze woorden toe, en verzegel dit boek, tot den tijd van het einde. Velen zullen het naspeuren, en de wetenschap zal vermenigvuldigd worden.
Daniel 12:4.

Over de toedichting aan den schrijver van het boek Daniel van pertinente leugen in het heilige mag niet worden heengegleden. Fantasie is niet slechts oorbaar, en komt zeer zeker ook in de Heilige Schrift, en tot zelfs in de Openbaring, aan het woord, maar ook de fantasie heeft natuurlijke grenzen, en één dier grenzen is, dat ze op heilig terrein nimmer kan gebezigd worden, om als feiten te doen gelden, wat niet dan opzettelijke verzinning is, en dat met name in heilig dichtelijke poëzie nooit en nimmer met het doen en spreken Gods mag gespeeld worden; en toch, juist dit neemt aan, wie in Daniels geschrift niet anders ziet dan een opzettelijk in 't leven geroepen verduitsel. Er is hier geen sprake van een sage die uit de oudheid allengs opkwam en allengs vaster vorm aannam, maar men neemt aan, dat er in het midden der tweede eeuw vóór Christus te Jeruzalem een patriot zou zijn opgetreden, die om zijn volk in de worsteling met Antiochus Epiphanes den moed niet te doen verliezen, een verduitsel is gaan verzinnen, en dit verduitsel van zijn fantasie als ware het een product des Heiligen Geestes onder zijn volk verspreid heeft. Die verzinners zou dan bij zichzelf gedacht hebben: «Hoe moet ik mijn geschrift aanleggen, om te maken, dat 't volk me geloofd, en metterdaad voor zeker en waar aanneemt, dat aldus reeds eeuwen geleden van Godsweg over den afloop van Antiochus' tyrannie geprofeteerd is». Nu had daarbij een geheel andere weg kunnen zijn ingeslagen. Onder de profeten, wier geschriften ons bewaard bleven, zijn er zeer zeker enkele, gelijk Jesaja en Jeremia, en ten deele ook Zacharia, aan wie een dubbele taak ten deel viel, in zoverre ze wel in hoofdzak heilrijke verzoeken aan het volk ten beste gaven, maar toch ook ten andere geroepen werden om in de historie in te grijpen. In verband hiermede had ook de schrijver van dit boek in hoofdzak verzoeken ten beste kunnen geven, en bovendien den onderstaelden Daniel op een enkel punt kunnen voorstellen, als ingrijpende in de historie van zijn volk. Ook dan zou elke mededeeling van een gebeurtenis als waarlijk voorgevallen, die toch enkel in zijn verzinning was opgekomen, een min heilrijk karakter hebben gedragen en niet aan alle blaam en berisping ontkomen kunnen. Dan echter zou zulks voor zijn eigen besef een daad zijn geweest, die hij aandorst, om, kon het, er zijn volk door te bezielen. Edoch, dan zou wat hij historisch onwaar voorstelde, zich geheel en uitsluitend bepaald hebben tot een romantische inkleeding van den persoon dien hij verduitselt. Ook dan ware zulks op heilig terrein reeds uiterst gewaagd geweest, maar het liet zich althans denken.

Zoo echter is wat het boek van Daniel ons als leetuur voorlegt, volstrekt niet. In dit rijke geschrift wordt ons een breed verhaal gegeven van een lange reeks gebeurtenissen, die zich niet bepalen tot hetgeen uit menscheijk pogen en bedoelen opkomen kan, maar van een reeks feiten, die rechtstreeks door God gewerkt zouden zijn; feiten waarin God als handelende optreedt; en feiten waarin een geheele historische ontwikkeling ons wordt aangeboden die of door God zelf of op zijn laat door zijn engelen en trawanten, in menschen en onder menschen zou zijn uitgevoerd. En dit nu zou op geen enkel wijze, ware het alsoo verzonnen of te boek gesteld, voor verontschuldiging vatbaar zijn geweest. Stel, de zaak had zich metterdaad zoo toegegeden, dat de schrijver van dit boek dit alles puur verzonnen en in dien heiligen vorm had ingekleed, en het ware uitgekomen, zoo zou het vrome volk hem als een schandelijke bedrieger, als een speler met het heilige en als een God tergend verzinner uitgeworpen en gesteend hebben. Immers ondersteld wordt dan, dat de schrijver van dit werk dit alles regel voor regel heeft neergeschreven, wetende dat er geen woord van waar was. Het waren dan geen tradities die hij opving en boekte, het waren geen volkszagen die hij in kleed bracht, het hield ons

niet voor, wat hij zelf voor waar hield en, als uit de traditie opgevangen, nu poëtisch inkleedde. Neen, die schrijver is dan op zijn kamer gaan zitten, en heeft er dagen lang over geschreven, precies wetende, dat van al wat hij beschreef als gebeurd, geen woord en geen letter waar was. De man heeft dan onder al zijn schrijven klaar geweten, dat hij van vers tot vers neerschreef wat aan het volk werd diets gemaakt, en waar geen schijn of schaduw van iets waars in te ontdekken viel. Daar nu in deze verhalen niet enkel de mensch optreedt, maar in hoofdzak zelfs God de driemaal heilige als auteur en bewerker wordt ingelascht niet alleen, maar zelfs op den voorgrond wordt gesteld, zoo zou heel 't gedoe neerkomen niet enkel op fantasie en poëtische inkleeding, maar op verzinning, bedrog en leugen, en zulks met toepassing op den Alwetenden God. Uit niets zoozeer blijkt dan ook de lootheid en voosheid van wat Michaelis en anderen aandorsten, als juist daaruit, dat ze zelf, persoonlijk, voor zulk een spelen met het Heiligegeen verafschuw gevoelden, en dat ze het gewaagd hebben, een zoo driest en niets ontziend bedrog in het Heilige, om 't goede doel dat beoogd werd, te verschoonen, ja zelfs te prijzen.

Hier komt nog iets bij.

Gelijk het boek van Daniel met geheel zijn inhoud voor ons ligt, geeft het de klare voorstelling van een geheele reeks gewichtige gebeurtenissen, die naar de schrijver het doet voorkomen, volstrekt niet geheim waren gebleven. Men vergispe zich hier niet. Zeer zeker komt in de laatste twee hoofdstukken een profetie over de toekomst voor, die, tot op zekere hoogte althans, in 't geheim wordt ingewikkeld, maar dit geldt in het minst niet voor wat in de eerste hoofdstukken als *historisch* wordt voorgesteld. Van dit alles toch bericht de schrijver ons, dat het feiten en gebeurtenissen betrof, die zoo publiek mogelijk aan de hoven van Babylon en ten deele in Medie en Perzië waren voorgevallen. Sterker zelfs nog, wordt veel hierin ons voorgesteld als gebeurtenissen, waarvan aan die hoven niet enkel een vertrouweling van den Vorst kennis droeg, maar we hooren van dingen die geheel in het publiek zich hadden toegegeden. We vernemen van wonderen die als voor aller oog plaats grepen. En van de uitwerking van die wonderen wordt nu keer op keer zulk een veelomvattende voorstelling gegeven, dat niet slechts eenige honderden, maar veel meer duizenden er van hooren moesten.

Hoe wil men nu aannemen, dat deze pseudo-Daniel dit alles puur wat men noemt als uit zijn duim zoog, en het toch aannemelijk wist te maken, dat dit alles metterdaad drie en een halve eeuw geleden alzo geschied zou zijn, zonder dat er bij de priesters of leeren of bij het vrome volk eenige heugenis, eenige heilige traditie van zou zijn overgebleven? Wie dit zoo durft voorstellen, toont de macht ener heilige traditie niet te verstaan. Aangenomen dat 't alles zich feitelijk had toegegeden, gelijk het hier wordt aangegeven, dan kon in zoo korte periode als tusschen Nebucadnezar en Antiochus viel, onmogelijk alle heugenis van deze stersprekende gebeurtenissen zijn uitgesloten. Jutta's laatste koning verloor zijn scepter in 586, en de eerste Makkabeer treedt in 167 v. Christus op. Er ligt alzo een periode tusschen van niet langer dan even drie eeuwen. Rekenen wij nu van 1916 drie eeuwen terug, dan komen we op 1616, en hoe ter wereld wil men ons nu doen gelooven, dat in zulk een kort en snel verloopend tijdvak, alle heugenis van wat Daniel beleefde, zoo volstrekt zou zijn uitgesloten, dat niemand zelfs den naam van Daniel meer gehoord had. Met zulke ondenkbaarheden had men niet voor den dag moeten komen. Was het gebeurd zoals de schrijver 't dan toch voorstelde, zoo moest de heugenis ervan onder het volk zelfs in breeden kring naleven. En stond omgekeerd vast, gelijk de critici dan beweren, dat er niets van kon naleven, omdat er niets van had plaats gehad, en niets hoegenaamd van gebeurd was, dan kon ook de pseudo-Daniel in de dagen van Antiochus geen gehoor en geen geloof vinden, want een ieder zou hem op staanden voet voor een overmoedigen verzinner, voor een driest lenger, en voor een speler met het heilige hebben gehouden, ja als beleediger van Jehovah hebben afgewezen. En verpelt men nu tegen, dat in den toenmaligen tijd, bij gemis aan drukpers, de traditie niet zo licht zich vastzet, en dat het zich daarom zeer wel denken laat, dat er niets van plaats greep, en dat 't volk 't nu toch opnam, als ware het alles waarachtiglijk

voorgevallen, dan dienen de feiten ook hietegen protest in. Wat de verbeelding aangrijpt, leeft in de traditie steeds van zelf voort. Zie 't in ar aan het turfschip van Breda. Daar heeft ieder van gehoord, en de heugenis ervan heeft zich als van zelf van eeuw tot eeuw voortgeplant. De moord op den Zwijger gepleegd, kon niet vergeten worden. En zoo loochent dan ook niemand, dat de tekenende, aangrijpende, vooral de verbeelding prikkelende verhalen van gebeurtenissen uit de 16e en 17e eeuw niet konden uitsterven, en dan ook geen oogenblik uitgestorven zijn. Stond er dan ook iemand op, die een boekje de wereld inzond, waarin omtrent Oldenbarneveldt, omtrent Marik, omtrent den Zwijger een geheele reeks van ontzettende verhalen waren opgenomen, waar niets van aan was, wie ter wereld zou 't gelooven, en wat fantasist zou 't bestaan.

Denk er nu wel om, dat in de drie eeuwen van onze vaderlandsche historie, waarom het dan gaan zou, niet dan *gewone* gebeurtenissen zijn voorgevallen, althans in dien zin gewoon, dat er destijds van wonderen in eigenlijken zin geen sprake viel. In wat het geschrift van Daniel ons bericht, kwamen daarentegen allerlei berichten voor, die wijzen op een wondere inwerking Gods in het leven van Daniel niet alleen, maar ook van Nebucadnezar, van Darius, en van het Medisch-Perzische Rijk. De redding van Sadrach, Mesach en Abednego uit den brandenden oven en van Daniel uit de leeuwenkuil, en zoo ook het handschrift van het *Mene, Tekel, Upharsin* in de feestzaal van het Koninklijk paleis, waren geheel buitengewone feiten, die sterk op de verbeelding werkten. Het zijn daarom juist zulke gebeurtenissen, die zich aan de verbeelding als vastklemmen, en er niet uit kunnen verloren gaan. Nu nog ziet men dit. Er is geen boek in de Heilige Schrift waarvan de inhoud de kinderlijke verbeelding zoo sterk spreekt, als juist het boek Daniel. Wat daaruit in het geheugen der kinderen overgaat, blijft er in hangen. Men kent heel zulk een verhaal. Men blijft in alle bijzonderheden het in zijn geheugen bewaren. Een veilig kan gezegd, dat er geen geschrift van den Bijbel tot de jeugd komt, waarvan de inhoud zoo pakt en aangrijpt als juist het boek Daniel. Reeds op zich zelf moet 't daarom als ondenkbaar bestreden worden, dat onder Israel de heugenis van dit alles zoo geheel binnen een tijdperk van drie eeuwen zou zijn uitgestorven, als Bleek c. s. het aan hun lezers pogen voor 't stellen. Ware er tijdens de zeventig jaren der ballingschap niets hoegenaamd geschied van wat Daniels boek aangeeft, dan zou drie, vier eeuwen later een schrijver, die een reeks van zulke pakkende en wondere gebeurtenissen vooraf als geschied te zijn, bij niemand geloof hebben gevonden. Zijn boek zou niet gelezen, het zou straks veel eerder verbrand zijn.

In te ernstiger zin geldt dit voor de toenmalige periode van Israels bestaan. In het gemeen vergist zich ten eenenmale, wie zich inbeeldt, dat in Israel alles op hooren zeggen ging, en dat van een historisch optekenen en van archiefbewaring destijds nog zoo goed als geen sprake was. Reeds wat in de Schrift uit oude tijden bewaard werd, getuigt van het tegendeel, en bovendien denke men steeds aan het Kirjath Sépher, het stedeke niet ver van de Jordaan, waar, gelijk reeds de naam: *Stad der Schriften*, aanwijst, allerlei archief was saamgebracht. Men vergist zich daarom ten eenenmale indien men het zich voorstelt, alsof heel de historie op louter geheugen dreef. Veel eerder mag zelfs gezegd, dat ten eerste binnen een verloop van drie, vier eeuwen de historie van zulke wondere, ingrijpende en de verbeelding prikkelende feiten niet kon uitsterven; maar dan ook ten tweede, dat met name in Israel de heilige traditie met veel zorg bewaard werd. Doch dan komt hier in de derde plaats nog bij, dat 't scheelt, wat welke periode men in Israels geschiedenis te doen heeft, en dan staat vast, dat juist de periode die in deze drie, vier eeuwen valt, de herinnering aan het met Daniel gebeurde, van vader op kind levendig moest houden. Wat van Daniel geboekt staat, betrof toch gebeurtenissen, die alle betrekking hadden op de groote tegenstelling tusschen Israel en het Paganisme, het volk Gods en de volkeren der afgoderij. Die drie eeuwen bleef Israel onder den druk van het Paganisme, en moest de hope van het geloof tegen den feitlijken toestand in getuigen. Al wat Israels recht van Godsweg op zelfstandigheid deed uitkomen, en de tegenstelling met het Paganisme levendig hield, moest van vader op kind voortgeplant worden. En juist met het oog hierop is het

zoo ten eenenmale ondenkbaar en onaannemelijk, dat gelijk Bleek c. s. beweren, de priesters en het volk in de 2e eeuw voor Chr., enkel afgaande op het romantisch verhaal van een geheel ongenoemd persoon, metterdaad geloofd zouden hebben van deze als pure verzinning neer dorst schrijven, jaldien de volkshistorie zijn beweren in geen enkel opzicht steunde. Niet alleen derhalve, dat het voorgeven van deze critici geheel ondenkbaar is met het oog op een traditie van niet meer dan drie, vier eeuwen, maar geen kundig, geloovig Jood zou in de dagen van Antiochus zulk een geschrift ooit op het pergament gebracht en rondgedeeld hebben, zeer wel wetend, dat niet één ernstig Jood hem gelooven zou.

Ja, men moet nog verder gaan, en zonder zweem van aarzeling uitspreken, dat geen kundig en geloovig Jood in Antiochus' dagen ondersteld mag worden, zoozeer vreemdeling in eigen huis te zijn geweest, dat hij, zoo hij wist dat hij verzon en bedroog, ooit op aanneming van zijn fantasie-product zou hebben kunnen rekenen en hopen. Hij zou 't zelf niet aangedurfd hebben, omdat hij wist zich tegen God te bezondigen door Hem den Heilige toe te dichten, wat hij wist dat slechts het voortbrengsel was van zijn eigen verzinning. Maar zelfs al neemt men aan, dat zoo iets uit liefde voor zijn volk toch in hem bestaant kon, zoo zou hij toch nooit met dit doel den vorm hebben gekozen, dien men hier aannam. Ieder voelt en erkent, dat de schrijver van dit boek in elk geval een warm meelevend persoon was, die zijn volk kende en wist hoe hij zijn volk heiligen moest. Wat had nu steeds den rijksten invloed op het vrome volk gehad? Wat anders dan de bezielde Godspraak, zich aansluitend aan wat van de vaderen was overgeleverd? Om te slagen had wie met deze bedoeling optrad, daarvoor veel eerder de taal van Jesaja of Ezechiel moeten nabootsen; en had hij zijn profetie willen steunen door een beroep op feiten van het verleden, zoo had de aloude historie, met name uit de Egyptische periode, hiertoe de stof te over aan. En zelfs al had hij zijn woord willen steunen en sterken door iets pikants, zoo zou hij 't op zulk een wijze hebben ingekleed, dat elk conflict met de in Israel levende traditie gemeden ware.

Uit het later verloop ziet men dan ook, hoe de inhoud van Daniels geschrift steeds onder Israel is blijven leven; wat sterk spreekt, zelfs meer dan Jesaja's Godspraak; en hiermede hangt dan ook saam, dat in het Nieuwe Testament de heugenis ervan zoo sterk voortleeft, en dat wel in zulk een zin, dat de heugenis geloof wekt, en dat niet alleen door Jezus tijdgenooten, maar onder hen ook door de apostelen, ja, door Christus zelf de echtheid van Daniel bevestigd is. Gelijk we reeds aangaven, bespreken we dit laatste veelzeggende feit afzonderlijk. Vooraf zij er echter nog met nadruk op gewezen, hoe de critiek tegen den dusgenaamden Pseudo-Daniel in zeer breeden kring almeer het geloof aan de Heilige Schrift in onzen zin ondermijnd had. Ga maar rond in uw omgeving, en go zult steeds bespeuren, dat wie aan het wankelen en weifelen gaat, bijna als vaste regel het eerst met Daniel breekt. De kenner weet, hoe de critiek van het ongelooft even beaist het Evangelie van Johannes ter zijde werpt, brief na brief van het apostolaat aantast, van Jesaja niet veel overlaat en van lieverlede al meer alle vast geloof aan de Heilige Schrift aan het wankelen bracht. Daartegen nu komen de vromen onzerzijds nog steeds in verzet. We kunnen ons nauwelijks een onzer denken, die het duldend zou, dat op den kansel aan de autoriteit van Johannes den Evangelist of van Jesaja den profeet getornd werd. Daar zal men van af blijven. Het hoog gezag van deze geheel eenige geschriften mag niet verzwakt worden. Aan zulke geschriften staat onder ons het geloof dan ook nog vrijwel vast. Alleen maar, er zijn dan toch zoo enkele steen in de Schrift, waarvan men de voosheid toegeeft. Hoeveel zijn er niet reeds, die van Bileam's ezel niet meer hooren willen, en die, voor wat enkele andere concrete, critieke punten betreft, in hun geloof uitzondering toelaten. Onder dezulken nu komt het een enkel maal reeds voor, dat ze u zeggen zullen: «De Schrift is voor mij alles, alleen maar Daniel, dat schijnt toch niet geheel in den haaks, om dan te vragen: »zou Daniels boek toch niet goed bedoelde verzinning uit de dagen van Antiochus kunnen zijn?» Reeds wezen we er op, hoe dit bij vele Ethischen reeds een onloochenbaar feit is geworden, en we zouden er niet aan

durven toevoegen, dat dit Ethisch, min gelukkig voorbeeld, niet ook in den meer objectieven geloofskring hier en daar een enkel maal bijval en navolging had gevonden. Men geloofd dan altoos nog in heel de Schrift, o ja. En ook in Daniel is veel dat aantrekt. Alleen maar, Daniel kan men toch zoo niet in zijn geheel voor goede munt verklaren. Daar schijnt toch een steekje aan los. En dit nu is daarom zoo uiterst gevaarlijk, omdat wie eenmaal Daniel losliet, of althans de volkomen betrouwbaarheid van zijn geschrift prijs gaf, zoo licht ook verder van de vastigheid der Schrift afgaat, en zoo de eerste schrede zet op den gevaarlijken weg, aan welks einde het rusten van de ziel in Gods Woord ophield zalig te maken.

Hierbij dichte men ons niet een verkeerde bedoeling toe. Nimmer is onzerzijds iets beweerd, alsof de objectieve aanvaarding van de Heilige Schrift het zegel der zaligheid in zich sloot. Maar al te vaak komt het zelfs uit, hoe de objectieve geloofgen de teederheid van het subjectieve nabij God zijn missen, en wat waarborg voor hun eeuwig heil zou dan in het vasthouden aan de Schrift kunnen geboden zijn? Het subjectieve is hetgeen ruischt en tintelt in de verborgenheden van ons eigen zieleleven. Zonder deze subjectieve mystiek mist het geloof alle hogere realiteit, en de uitkomst heeft dan ook getoond, hoe zulk een zich verliezen in een puur objectief aannemen met zoo bittere geestelijke ellende kan gepaard gaan. Alleen maar, het subjectieve in ons geloofsleven moet een vast steunpunt bezitten in wat niet eenig mensch, maar in hetgeen God ons geopenbaard heeft, en vandaar de besluite noodzakelijkheid om wat subjectief in ons leven zal zijn, een objectieven grondslag in Gods Woord te doen vinden. En dit nu juist gaat wankelen, en van dit vaste steunpunt raken we af, zoo we ons vernemen een stuk van de Schrift, welk ook, dat Jezus heilig gekeurd heeft, op de pretentie der critiek afgaande, feitelijk te verwerpen. Is toch het boek Daniel een opzettelijk verzinzel, en als zodanig bedoeld, dan is de Heilige Schrift zelf voor ons aangevend, en ontbreekt elk heelmiddel, om wat we op zoo jammerlijke wijze prijsgeven, op andere manier weer vast voor anker te leggen.

Dit nu komt er op neer, dat we den val in het Paradijs in zijn bittere gevolgen niet laten doorwerken op de Openbaring. Wie erkent, dat als gevolg van den val 's menschen geest inake het heilige verduisterd is, en alzo niet kan gerod, en niet tot het licht kan komen, dan door objectieve openbaring van Gods zijde, roept om die objectieve openbaring gelijk het heft schreeuw naar de waterstroomen. Niet ons subjectief inzicht moet immers die Openbaring, maar die Openbaring moet onze overtuiging beheerschen. En dit juist is het, wat de Kerk van Christus steeds in de aanvaarding van de Heilige Schrift als Gods Woord heeft beleeden.

Dr. A. K.

„Hij liet zich van hem verbidden“.

En had Hem; en Hij liet zich van hem verbidden, en hoorde zijne smeking, en Hij bracht hem weder te Jeruzalem, in zijn koninkrijk. Toen erkende Manasse, dat de Heere God is.
2 Kronieken 33: 13.

De man in macht, van wien hier staat, dat God zich van hem verbidden liet, was de wel niet miskende, maar toch meestal misdaide Koning Manasse.

De Koning Manasse nu is een juist voor onze tijd zoo waarschuwende historische verschijning.

Vergis u niet in zijn persoon. Velen dunkt, dat ze in Manasse niet dan een deugdelijk, een schelm, een zeldzamen booswicht hebben te verafschuwen. En toch, door 't zoo op te vatten, toont men de geheele verschijning van Manasse niet te verstaan.

Men nam dan geen notitie van wat ons in 2 Kronieken 33 over hem bericht wordt.

Daar toch lezen we, dat Koning Manasse door de Assyriërs overrompeld, gevangen genomen en in koperen ketenen geklonken, naar Babel gevoerd is.

Daar in Babel is Manasse toen als gevangen man tot bekeering gekomen. Manasse is toen gaan bidden. Zijn gebed is toen verhoord geworden. Hij is weer vrij gelaten en naar Jeruzalem teruggekeerd. En toen op 't laatst van zijn leven ruimde hij de afgoderij in Jeruzalem op, en vermaande zelf het volk van Juda, »dat ze Jehovah, den God Israels, weer dienen zouden.«

En toen bleek, helaas, hoe 't volk, maar nog dan Manasse, afgedoold was, want de dienst op Sion werd wel weer opgenomen, maar on-